

Геннадій Коржов

ОЛІГАРХІЧНА ПРИРОДА СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовані сутність, основні особливості та механізми виникнення олігархічного політичного режиму, який сформувався та зміцнився в Україні за роки незалежності. Олігархат став результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженої в постсоціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами правлячих еліт, реалізованими в межах про-олігархічної політики. Олігархія не є виключно політичною характеристикою, яка належить до правлячого режиму. Це модель всієї суспільної організації, яка пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі та на рівні масової свідомості.

The essence, peculiarities, and mechanisms of the formation of the oligarchic political regime that emerged and was reinforced in independent Ukraine have been discussed in the article. The regime appeared as the result of combination of Soviet heritage and a particular model of post-socialist transformation. Socio-cultural norms, institutions and structural configurations of the past were developed and appended by rational, pragmatic interests of ruling elites realized within the framework of pro-oligarchic policy. Oligarchy is not purely characteristic for political regime. It is a model of social organization finding its expression in all institutionalized milieus and on the level of mass consciousness.

Однією із найбільш актуальних і важливих з точки зору перспектив подальшого розвитку проблем пострадянської трансформації є питання про сутність або природу суспільно-політичної системи, яка формується в Україні. На тлі дискусій про зміну політичних інститутів і перехід до парламентсько-президентської форми правління, які активно нав'язуються політикумом суспільству, на задній план відступило питання про глибинну, автентичну природу олігархічного політичного режиму. Чи забезпечує він в

своєму нинішньому вигляді передумови, необхідні для поступового, сталого та збалансованого розвитку нашого суспільства? Чи враховує він інтереси різних груп і прошарків населення як з високим, так і з низьким статусом? Чи сприяє він подоланню кричущих несправедливостей та нерівностей, які панують протягом останніх років? Ці проблеми є частиною дослідницької програми з більш широким аналітичним горизонтом. Йдеться передусім про боротьбу дискурсів патерналізму і громадянськості, які є визначальними для сучасної політичної ситуації в Україні 2004–2008 років.

Відповісти на ці питання неможливо без глибокого та незаангажованого аналізу олігархічного політичного режиму, який, попри суттєві зміни, що відбулися протягом останніх років, є викликом для сучасної європейської представницької демократії.

Сутність олігархічного режиму

Зазвичай, під олігархією розуміють контроль чи урядування вузької групи людей. Таке розуміння феномену походить від класичних праць античних мислителів, зокрема Платона. В модерному науковому дискурсі його почали використовувати для позначення моделі керування в рамках певних інститутів масової демократії, таких як політичні партії, профспілки, групи інтересів та лобі. В цьому сенсі популярності набув “залізний закон олігархії”, сформульований відомим німецьким соціологом Робертом Міхельсом в роботі “Політичні партії” (1911). На початку 90-х років минулого сторіччя поняття набуло нового звучання та почало використовуватись в більш широкому соціальному контексті щодо не стільки до моделі управління окремими організаціями, скільки до специфічної форми урядування, яка склалася в державі загалом.

Протягом останнього десятиліття в Україні сформувався саме такий, особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. Економічна міць олігархів базується на їх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. Вони можуть конвертувати свій фінансово-економічний капітал в політичний, а останній в свою чергу – ще в більші матеріальні ресурси.

Проблема дослідження олігархічної політичної моделі вже достатньо тривалий час є у фокусі дослідження європейських і американських науковців. Йдеться про концептуальні і змістовні дослідження Р. Патнема, Р. Граціано, Д. Норта, Р. Кауфмана. Співвідношення дискурсів патерналізму і громадянськості вдало дос-

ліджено у розвідках Дж. Стігліца, С. Густерена, Р. Дарендорфа, Р. Скідельські. Корупційні виміри олігархічної моделі піддають аналізу М. Бруно, В. Істерлі, В. Танці, С. Коткін, А. Шайо. Зіткнення вимірів олігархії та громадянського суспільства досліджують Е. Гелнер, Д. Гамбета, Дж. Джекобс, К. Рід.

Олігархія з’явилась у винятковий історичний період, коли перед країнами пострадянського простору повстали три виклики небувалої ваги – створення власних держав, перетворення адміністративно-командної системи економіки на ринкову та впровадження демократичних інститутів і практик у суспільне життя. Олігархія стала своєрідною відповіддю цих незрілих, недорозвинутих і недо модернізованих суспільств на ці виклики історії.

Усталення олігархії суперечить очікуванням і прогнозам багатьох колишніх советологів і нинішніх фахівців, які сповідують парадигму транзиту, тобто реформування радянської системи за задалегідь прийнятим зразком. Цей зразок передбачає виконання певної програми, яка, за думкою її розробників, має забезпечити поступовий прогрес суспільств шляхом переходу від авторитаризму до демократії, від централізованої, одержавленої економіки до ринкової. Реальність виявилась значно складнішою та непередбачуванішою, а модель транзиту – абсолютно неадекватною для розуміння процесів, що відбуваються. Переважно, в рамках західних підходів негативні процеси постсоціалістичної трансформації пояснюються через призму так званої “моделі краху або провалу” (model of failure), під якою розуміється нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей, визначених західними радниками (критика такого підходу в його макроекономічній частині міститься, зокрема, в працях видатного економіста сучасності Джозефа Стігліца¹). Водночас недостатня увага приділяється фундаментальному в цьому контексті питанню – чи ціль, яку ставлять перед собою правлячі еліти, збігається з тою, яку мають на увазі західні аналітики, чи вона радикально різниться. Окрім того, аналіз олігархії як певної аберації, тимчасового відхилення від стратегічної мети – демократії та ринку – звужує можливості для глибокого та адекватного аналізу цього феномену.

В даній роботі, по-перше, ставиться під сумнів адекватність теоретичної моделі транзиту взагалі та її придатності для пояснення олігархії зокрема, а по-друге, робиться спроба розгляду цього феномену як якісно специфічної моделі соціальної організації, здат-

¹ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003.

ної до самовідтворення та еволюції, а також суттєво відмінної від проміжної стадії на шляху від соціалізму до капіталізму. Ця модель набуває форм контрольованої або незавершеної модернізації, що відбувається в історично залежних, незрілих суспільствах із слабо вираженою громадянською ідентичністю.

Цей різновид модернізації здійснюється таким чином, що інтереси правлячого класу забезпечуються в першу чергу і за рахунок експлуатації всього населення. Тобто ця модернізація ініціюється та направляється саме тими соціальними акторами, які водночас є її головними, а часто-густо і єдиними переможцями та користувачами її плодів. Починаючи реформи, ці соціальні агенти, з одного боку, не доводять їх до логічного завершення, а з іншого, не намагаються їх повністю загальмувати, чи звести нанівець. Вони скоріше направляють їх в таке русло, яке повністю забезпечує їм можливість повного контролю над ситуацією та отримання ренти від свого пануючого становища. Як правило, ці реформи носять половинчастий та обмежений характер, створюючи широкі можливості для зловживань та використання спеціально створених переваг, які базуються на ринкових диспропорціях і системних недоліках. Ті соціальні сили, які в короткостроковій перспективі є переможцями трансформації і які, на перший погляд, мали б підтримувати поступ реформ, виявляються їх завзятими противниками. Ці переможці намагаються законсервувати ситуацію власного панування, створити, за висловом Дж. Хелмана, так звану рівновагу часткового реформування (*partial reform equilibrium*)². Це той проміжний еквілібриум, коли пануючі прошарки мають можливість отримувати максимальні прибутки з започаткованих реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на всю решту суспільства. Такий непропорційний та несправедливий розподіл благ і втрат стає можливим завдяки слабкості громадянського суспільства, відстороненню громадян від контролю над політичними елітами та від участі в прийнятті рішень в сфері державного управління. Невипадковим є те, що найбільший опір послідовному та повномасштабному втіленню ринкових і демократичних реформ чинять не ті, хто найбільше постраждав від їх започаткування, – пенсіонери, робітники, безробітні чи працівники бюджетної сфери. Це роблять ті, хто, здавалося б, мав виступати в ролі їх апологетів, ті, хто опинилися в найкращому становищі від початкової лібералізації, – менеджери підприємств, банкіри, чиновники, мафіозі. Ось чому лібералізація

² Hellman, J. 1998. *Winners Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions*. *World Politics*. – Vol.50. – No.2. – Pp.203-234.

в таких умовах призводила до приватизації без створення ефективних ринкових інститутів і механізмів регулювання. Аналогічним чином, демократизація носила декоративно-декларативний, суттєво обмежений, контрольований зверху характер, не призводячи до справжніх змін у системі державного управління, взаємовідносин між владою і народом, державою і суспільством, і не змінюючи природи соціальних відносин. Більше того, демократичні інструменти були поставлені на службу домінуючому класу.

Пояснення феномену олігархії та чинників, що її породили, ґрунтується на двох теоретичних підходах, які в комплексі можуть бути успішно застосовані для глибшого розуміння та адекватного пояснення тих процесів, які відбувались протягом постсоціалістичної трансформації та призвели до утвердження олігархічної моделі суспільного ладу. Першим концептуальним підходом виступає теорія залежності від траєкторії розвитку або від пройденого шляху. В рамках цієї теорії відкидаються спрощені пояснення, які пропонувались представниками неолібералізму та, почасти, теорії модернізації, в рамках яких зміни після розпаду соціалізму розглядались крізь призму концепції транзиту як процесу соціальної імітації. Теорія залежності від траєкторії розвитку твердить, що минуле не справляє безпосереднього впливу на майбутнє, а отже, саме майбутнє відкрите. Водночас інституційна структура, яка сформувалась протягом тривалого історичного періоду, з одного боку, надає акторам в сучасних умовах певні ресурси, а з іншого, накладає на їх дії певні обмеження. Отже, минуле надає певний вектор розвитку, але не в сенсі жорсткого детермінізму, а встановлюючи достатньо широкі можливості для маневру. А тому сучасні та майбутні параметри розвитку можуть суттєво відрізнитись навіть в країнах зі схожим історичним досвідом. Головним елементом теорії є питання про створення нового інституційного ладу, про суперечності між старими та новими інститутами та появу гібридних інститутів. Отже, дана теорія бачить головний зміст трансформації в інституційних змінах. Однак на тому інституційному порядку, що виникає протягом трансформації, незгладимий відбиток залишає епоха соціалізму. Саме тому на зміну тотальною державленийій формі власності приходить не приватна, а змішана, комбінована, з нечітко визначеними правовідносинами.

Історична спадщина, яка справляє вплив на сучасний шлях, має як довготерміновий вимір, так і короткотермінову перспективу, пов'язану з радянським минулим. Остання є найбільш впливовим компонентом, оскільки є не стільки історією, скільки частиною

буття багатьох громадян вже в нових історичних умовах. Слід, однак, мати на увазі, що історичний шлях розвитку не детермінує в формі “залізного закону історії” те, куди і як ми будемо рухатись далі. Він скоріше створює певні обмеження та вказує на найбільш вірогідні дороги подальшого руху, не відкидаючи при цьому існування альтернативних напрямків розвитку. Як справедливо вказує Д. Норт, “залежність від траєкторії попереднього розвитку концептуально звужує набір альтернатив й обумовлює зв’язок між рішеннями, що приймаються в різний час. Але мова зовсім не йде про те, що минуле невідворотно та безальтернативно визначає майбутнє”³. Отже, існує певна залежність від траєкторії попереднього розвитку, і це “означає, що історія має значення. Не можна зрозуміти альтернативи, з якими ми стикаємось сьогодні ..., не прослідкувавши шлях інкрементного розвитку інститутів”⁴.

У процесі перебудови інституційної матриці важлива роль належить неформальним інститутам, які складаються із соціальних норм, звичаїв, моральних цінностей і когнітивних структур. Вони накладають обмеження на діяльність індивідуумів і організацій, націлену на досягнення певних цілей. Ці неформальні інститути ефективні, оскільки внутрішньо інтерналізовані. Вони стають частиною повсякденної рутини, визначаючи соціально прийнятні, зрозумілі та очікувані моделі світосприйняття та поведінки. Змінити їх шляхом впровадження нових формальних правил гри, – так, як це розуміють в рамках економоцентричного підходу, – вкрай складно, оскільки вони глибоко вбудовані в саму тканину організаційної взаємодії та інституційну структуру. Навіть зміна поколінь без відповідної глибокої трансформації інститутів не може якісно переформатувати соціальний простір. В той же час інституційні практики, вкорінені в минулому, не слід розглядати просто як перепону на шляху до кращого майбутнього (саме в такому ключі Пьотр Штомпка аналізує “цивілізаційну некомпетентність” як бар’єр до розвинутої демократії та ринкової економіки). Старк і Брюшт бачать залежно від траєкторії розвитку потенціал для соціальних інновацій і винаходження нових форм організації суспільного життя⁵.

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997. – С.127.

⁴ Там само. – С.130.

⁵ Аналітичні можливості саме такого підходу при вивченні проблеми ефективності сучасних інститутів демократії в залежності від попереднього довготривалого історичного досвіду, зокрема традицій громадської активності, були

Другим концептуальним підходом у запропонованій моделі є теорія раціонального вибору (ТРВ). В даному випадку йдеться вже не про певні обмеження та шанси, що існують на макрорівні, а про інтереси та можливості їх здійснення, мотиви, цінності та установки, якими керувалися елітні верстви, впроваджуючи суспільні зміни. Так, певні реформи в Україні були відверто націлені на створення олігархії. Зокрема, йдеться про процеси приватизації державного майна як на законодавчому рівні, так і на рівні соціальної практики. Методи їх впровадження свідчать про ту ж саму тенденцію – всі найважливіші реформи приймалися без справжнього громадського обговорення і тим більше впливу широкого загалу на характер рішень. Більшість важливих економічних новацій були недвозначно направлені на створення прошарку великої буржуазії, про що в публічних виступах неодноразово заявляли самі лідери країни.

Раціональність у ТРВ розуміється як оптимальне співвідношення між цілями та засобами⁶. А отже, самі цілі не можуть виступати джерелом нерациональності, тільки розходження між цілями та засобами їх досягнення. У ТРВ основна увага приділяється чинникам, які обмежують дії раціональних акторів, а саме: соціальним інститутам. "... індивідуальна дія розглядається як адаптація до інституціонального середовища, в той час як взаємодія між індивідами вважається взаємно оптимальною. Тобто, переважаючи інститути (правила гри) визначають поведінку акторів, яка, в свою чергу, призводить до певних політичних і соціальних наслідків"⁷. Особлива увага в теорії надається соціальній структурі. Існуючи часто, але не завжди, у вигляді стабільних інститутів і надаючи діям індивідів системний характер, структура призводить до макросоціальних наслідків. Вирізняють два типи соціальних інститутів: 1) ті, що зв'язують макрорівень з мікрорівнем і впливають на орієнтації, когнітивний світ і дії окремих акторів (наприклад, ЗМІ); 2) ті, що виводять дії з мікро- на макрорівень, об'єднують індивідуальні дії, створюючи завдяки цьому системний ефект.

Олігархічна модель стала можливою та раціональною для значної більшості населення в умовах гострої та всеохоплюючої

блискуче продемонстровані в фундаментальному дослідженні Роберта Патнама (див.: Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії: Пер. 3 англ. – К.: Основи, 2001).

⁶ Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997.

⁷ Там само.

кризи після краху соціалізму. З точки зору ТРВ досягнення користності можливе не тільки завдяки поширенню контролю індивідами над ресурсами, але, – як це не парадоксально, – й шляхом відмови від такого контролю, наприклад, над власними діями⁸. В такому випадку індивіди передають контроль над своїми діями іншим, більш впливовим акторам, отримуючи взамін ті необхідні ресурси, які самі вони отримати не в змозі. В таких умовах відсутні відносини реципрокності, вони носять швидше одно направлений характер залежності та підкорення і мають патрон-клієнтську природу. Враховуючи відсутність можливостей доступу до життєво необхідних ресурсів і наявність таких ресурсів у патронів, дії клієнтів виявляються раціональними. Раціональність стає ще більш очевидною, якщо взяти до уваги умови невизначеності, в яких доводиться їм діяти (глибока криза, катастрофічне падіння рівня життя, політична нестабільність). Завдяки добровільній передачі контролю над діями клієнти переборюють ситуацію дефіциту життєвих ресурсів. Однак відмова від контролю в односторонньому порядку може породити крайню нестабільність у системі дій, різноманітні потрясіння.

Встановлення олігархічного контролю обумовлено також недорозвинутістю соціального капіталу. Проблема наявності та механізмів формування цього типу капіталу не є сторонньою для ТРВ. Соціальний капітал – “це всякий прояв неформальної соціальної організації, який виступає як продуктивний ресурс для одного чи більше акторів”⁹. Формування соціального капіталу може бути раціональною стратегією, своєрідною інвестицією, оскільки впливає на життєві шанси індивіда. В той же час цей капітал за своєю суттю соціальний, а тому є результатом взаємодії великої кількості людей. Він характеризує суспільство загалом і залежить від особливостей соціальної та інституціональної структури, від ступеню закритості соціальних мереж, тривалості та різноманітності соціальних взаємодій. Тому в суспільствах з тривалими традиціями громадянської взаємодії цей капітал має кращі можливості для розвитку та поширення. Отже громадянське суспільство і соціальний капітал взаємно підсилюють один одного.

Важливо розуміти внутрішню природу цього капіталу. В деяких випадках за зовнішньою оболонкою соціального капіталу

⁸ Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора// Экономическая социология. – Т.5. – 2004. – №3. – С.41.

⁹ Там само. – С.42.

може скриватися антисоціальний зміст. Закриті кланові відносини є яскравим прикладом саме такого капіталу.

Таким чином, теорія раціонального вибору дозволяє доповнити першу модель, яка робить наголос на характеристики попередніх процесів, структур та інститутів з точки зору їх впливу на сучасність, інтерпретацією діяльності акторів. Як бачимо, між двома дослідницькими програмами не існує суперечності; навіть більше – вони добре пасують одна до одної, пропонуючи пояснення в термінах інституційного аналізу. Отже, таке поєднання дослідницьких програм надає можливість поєднувати індивідуальний та узагальнюючий рівні аналізу. Слід наголосити, що ТРВ застосовується нами в обмежених певними аналітичними рамками масштабах і тільки для пояснення тих дій та моделей реформування, які здійснювали представники політичного класу після розпаду Радянського Союзу.

Отже, становлення олігархічних відносин у перехідних суспільствах пострадянського типу було викликане двома групами чинників. Першу створюють інституційні, структурні та соціокультурні моделі розвитку, які перейшли українському суспільству у спадок від минулого¹⁰. Вони справили вплив на вибір шляхів розвитку на відправному етапі реформування, позначаючись на його змісті, формі та термінах впровадження, а також продовжують певною мірою визначати траєкторію сучасного шляху. Друга група чинників безпосередньо стосується стратегії реформ, їх змісту та методів імплементації.

Олігархія і кланово-клієнталістська модель суспільства

Олігархія являє собою продовження, розвиток і перенесення на вищий рівень урядування кланової моделі суспільної організації, яка базується на неформальних структурах влади – прихованих і потужних кланах. За визначенням Наталії Дінілло, яка досліджувала соціальні мережі в двох постсоціалістичних суспільствах, Росії та Угорщині, клан є партикуляристською та щільною мережею, базованою на довірі та надійності, ієрархічною та непрозорою. В такій мережі домінує вертикальна модель обміну та асиметричні обов’язки сторін¹¹. Кожний клан розділяє певну систему

¹⁰ Достатньо детально ці фактори, успадковані від епохи державного соціалізму, розглянуті нами в одній з попередніх публікацій (див.: Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації // Український соціум. – 2007. – №1. – С.104-114).

¹¹ Dinello, Natalia. 2002. Clans for Market or Clans for Plan: Social Networks in Hungary and Russia. *East European Politics and Society*. – Vol.15. – No.3. – Pp.595-596.

цінностей, символів, інтересів, норм поведінки, підтримує сильну внутрішньо-групову дисципліну та солідарність, а також зберігає бар'єри на вході. Клани побудовані на непрозорості соціальних відносин, на принципах непублічності суспільної діяльності. Виходячи своїм корінням з традиційного суспільства, клан в сучасних умовах може відігравати суттєву інтеграційну функцію, згуртовуючи певну сукупність людей в боротьбі за обмежені ресурси. Водночас в інших частинах соціального простору створюється певне розрідження, слабкість соціальних зв'язків, автономізація індивідів. Це надає клану додаткових переваг, дозволяючи, з одного боку, користуватись слабкістю інших форм суспільної інтеграції та привласнювати ресурси тих, хто опинився за його межами, а з іншого, робить кланову модель більш привабливою в очах індивідів, залучаючи додаткові людські ресурси. В сучасних економіках кланові структури створюються для пошуку рентних переваг на противагу діяльності, націленої на зростання прибутку. Рента стає можливою в умовах істотного обмеження конкуренції, монополізації ресурсів, створення бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізація. Щоб створювати та підтримувати умови для отримання ренти, клани мають не просто мати зв'язки з політичним класом, але й бути його невід'ємною частиною, безпосередньо або опосередковано через корумпованих чиновників і політиків брати участь у прийнятті державних рішень. Клани в українських умовах використовують державні інституції для досягнення своїх вузько приватних або корпоративних цілей, фактично привласнюючи державні функції як такі. Оскільки існує декілька кланів, виникає потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча б мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний правитель, що і спостерігалось в Україні протягом президентства Л.Кучми.

Особливість ситуації в Україні полягає в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. В політичному дискурсі вони отримали евфемістичну назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У рамках одного регіону може існувати декілька кланових об'єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (System Capital Management) та ІСД (Індустріальний Союз Донбасу). Кожна з них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Скажімо, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, хімічними, вугільними підприємствами, енерго-генеруючими

та енергорозподіляючими потужностями, мобільними та стаціонарними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами, і, нарешті, футбольним клубом "Шахтар". Окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні – Партію регіонів, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах. Кожний з кланів являє собою політико-економічне угруповання, де економічні ресурси використовуються для розширення політичної влади, а остання, в свою чергу, – для подальшого посилення економічної могутності.

Клани є центральною ланкою в ланцюгу системи патронально-клієнталістських відносин. Це певні центри організації та самостворення цієї системи, які сприяють її поширенню та зміцненню в суспільстві загалом. На початкових етапах дослідження клієнталізм застосовувався антропологами та, дещо пізніше, політологами щодо специфічної моделі соціальної організації та інтеграції суспільства на локальному рівні, в межах міжособистісних відносин, дуже обмежених за масштабами, напівінституціоналізованих стосунках між одним патроном і кількома клієнтами. Причому йшлося, як правило, про суспільства, які зберегли суттєвий компонент традиціоналізму в своїй переважно модерновій соціальній та інституціональній структурі. Наприклад, колективна монографія під редакцією відомих західних дослідників Е.Геллнера та Дж.Уотербері була присвячена патрон-клієнтській моделі соціальних відносин в країнах Середземномор'я, зокрема в Греції, Італії, Лівані, південній Франції, на Мальті та Кіпрі¹². Однак вже в цьому дослідженні спостерігається схильність розглядати клієнталізм за межами безпосередньої взаємодії агентів – в рамках широкого розмаїття соціальних відносин, організацій і структур. Зараз дане поняття використовується в більш широкому контексті для пояснення феноменів соціального масштабу, починаючи з корумпованості державних чиновників і закінчуючи процесами соціальної стратифікації. Це пов'язане з усвідомленням того, що ані з досягненням певного рівня економічного розвитку або модернізації, ані зі встановленням демократичної форми урядування клієнталістські відносини не зникають, а продовжують визначати зміст і форму суспільних відносин.

Кауфман вирізняє три ключові характеристики патрон-клієнтських відносин: 1) вони відбуваються між акторами нерівного

¹² Gellner E. and J. Waterbury (eds.). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. – London: Duckworth, 1977.

соціального статусу та рівня владних повноважень; 2) вони ґрунтуються на принципі взаємності; 3) вони носять партикуляристський і приватний характер, тільки частково базуючись на публічному праві або соціальних нормах¹³. Такий тип відносин може мати місце як в рамках демократичного, так і авторитарного політичного режиму, виконуючи при цьому різні функції і допомагаючи акторам досягати різних цілей.

В умовах суспільства, що трансформується, клієнтела має особливо привабливу силу для значної частини населення. Перш за все, це пов'язане з великими економічними та соціальними втратами, яке несе суспільство протягом періоду трансформації, і відсутністю ефективної системи мінімізації таких втрат, неадекватністю моделі та інститутів соціального захисту. Коли публічний простір не пропонує людині механізмів підтримки, вона шукає їх в просторі не публічному.

По-друге, трансформація супроводжується масштабною дезінтеграцією суспільства, атомізацією суспільних відносин і розповсюдженням аномії не тільки серед верств населення, які зазнали значних втрат, але й серед тих, хто подолав труднощі й досяг успіху. У таких умовах публічний простір набуває в очах людей особливої небезпеки та підсилює відчуття відчуження. Людина шукає більш персоналізованих відносин, відчуття належності до певної соціальної спільноти і знаходить його в клієнтельній мережі.

По-третє, відновленню та посиленню клієнтели сприяє попередній досвід, а саме стійкі патерналістські стереотипи відносин, які склалися в умовах радянського суспільства. Патерналізм пронизував усі сфери життя – від стосунків між директором і робітниками на підприємстві до відносин між громадянином і державою. Ось чому клієнтельна мережа стала найефективнішою моделлю соціальної організації, особливо за умов відсутності іншої, альтернативної матриці. До того ж ця модель була добре знайомою для еліт і могла бути легко відтворена за нових історичних умов, завдяки наявності необхідних для цього ресурсів.

В умовах впровадження нових суспільних і, перш за все, економічних відносин клани з обслуговуваними їх клієнтелами мали найбільші можливості для ведення агресивної політики з накопичення ресурсів і влади. З цією метою використовувались ті великі та різноманітні можливості для зловживань та привласнення національних багатств, які надавали недосконалі закони та слабкість

¹³ Kaufman, R. 1974. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems, Comparative Studies in Society and History. – Vol. 16. – No.3. – P.285.

державних інституцій. Кланові структури більше за інших соціальних акторів зацікавлені в збереженні правової невизначеності, непрозорості в прийнятті державних рішень, відсутності громадського контролю за державою та монополіями, оскільки все це дозволяє зберігати *status quo* в розподілі ресурсів і можливостей на користь патронів. Останніх також цікавить збереження тісних залаштункових стосунків з корумпованими чиновниками. Саме тому корупція є невід’ємною та природною частиною посткомуністичного клієнтизму. Угорський дослідник А.Шайо стверджує, що ці два явища існують в режимі симбіозу, називаючи їх не інакше, як “клієнталістська корупція”¹⁴. Фактично клієнталізм не просто породжує корупцію, а робить її всеохоплюючою, систематичною та структурною, “корупція стає фундаментом суспільних структур клієнтистського типу”¹⁵.

Таким чином, економічні реформи впроваджувались виключно в інтересах правлячих кіл. Приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі, бартерні угоди стали головними інструментами збагачення привілейованих верств населення в перші роки реформ. В умовах конфіскаційної за своєю суттю лібералізації, за відсутності капіталів та при повній деморалізації суспільства приватизація проводилась непрозоро, кулуарно та виключно в інтересах еліти, зокрема менеджерів державних підприємств. Невипадково в Україні нині спостерігається одна з найбільших на пострадянському просторі концентрація виробничих активів у руках менеджерів¹⁶. Спонтанна приватизація відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. Правлячі класи мали монополію на прийняття рішень та їх втілення в життя, при цьому не будучи зобов’язаним нести відповідальність. Це створювало ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж самі передумови сприяли формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного формування, роблячи демократичну консолідацію неможливою, а також визначаючи хід процесів у соціальній сфері.

Олігархія, яка сформувалась за роки незалежності в Україні, ста-

---

¹⁴ Шайо А. Клієнтизм та здирство: корупція в перехідному періоді / Політична корупція перехідної доби: Скептичний погляд / За ред. С.Коткіна та А. Шайо. – К.: КІС, 2004. – С.3.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // Політична думка. – 1999. – №4. – С. 76-77.

ла результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженій в постсоціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами еліт, реалізованими в межах проолігархічної політики. Олігархічна модель суспільної організації не є виключно політичною характеристикою, яка відноситься до правлячого режиму. Вона пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі та на рівні масової свідомості. В *політичному* вимірі олігархія базується на гібридній моделі державного урядування, яка є достатньо розповсюдженою у сучасному світі та яка отримала назву конкурентного авторитаризму¹⁷. В *економічному* сенсі вона спирається на вкрай монополізовану економіку з обмеженими та деформованими механізмами ринкової саморегуляції та слабо розвинутим і залежним малим бізнесом. У *соціальній* сфері вона вирізняється високою поляризацією, нерівністю, фрагментованістю соціальної структури, атомізацією суспільства, аномічністю моральних засад і слабким, майже відсутнім середнім класом. Збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості для його сталого та якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу різних верств населення та загрожує остаточно перетворити Україну на периферійну та відсталу країну світу.

Література:

1. Бураковський І. Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // Політична думка. – 1999. – №4. – С. 76-86.
2. Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації // Український соціум. – 2007. – №1. – С.104-114.
3. Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора // Экономическая социология. – Т.5. – 2004. – №3. – С.35-44.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997.
5. Патнам Р. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001.

¹⁷ Way, Lucan. 2004. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine. Journal of Communist Studies and Transition Politics. – Vol. 20. – No.1. – Pp.1-19.

6. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003.

7. Цебеліс Дж. В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997.

8. Шайо А. Клієнтизм та зди́рство: корупція в перехідному періоді / Політична корупція перехідної доби: Скептичний погляд / За ред. С.Коткіна та А. Шайо. – К.: КІС, 2004. – С. 1-20.

9. Dinello, Natalia. 2002. Clans for Market or Clans for Plan: Social Networks in Hungary and Russia. *East European Politics and Society*. – Vol.15. – No.3. – Pp.589-624.

10. Gellner E. and J. Waterbury (eds.). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. – London: Duckworth, 1977.

11. Hellman, J. 1998. Winners Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions. *World Politics*. – Vol.50. – No.2. – Pp.203-234.

12. Kaufman, R. 1974. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems, *Comparative Studies in Society and History*. – Vol.16. – No.3. – Pp.290-320.

13. Way, Lucan. 2004. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – Vol. 20. – No.1. – Pp.1-19.